

PETRA ANÝŽOVÁ
JIŘÍ VEČERNÍK
(EDITOŘI)

VZDĚLÁNÍ, DOVEDNOSTI A MOBILITA

ZAMĚSTNÁNÍ A TRH PRÁCE V ČESKÉ REPUBLICĚ A EVROPSKÝCH ZEMÍCH

KAROLINUM

Vzdělání, dovednosti a mobilita

Zaměstnání a trh práce v České republice a evropských zemích

Petra Anýžová, Jiří Večerník (editoři) a kolektiv autorů

Autorský kolektiv: Petra Anýžová, Jiří Večerník (editoři), Věra Czesaná, Michal Janičko,
Martina Koutná, Martina Mysíková, Miroslav Procházka

Recenzenti:

doc. Ing. Tomáš Želinský, PhD.

doc. Ing. Magdalena Kotýnková, CSc.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2019

© Petra Anýžová, Jiří Večerník (ed.) a kolektiv autorů, 2019

Kniha je výstupem projektu "Vztahy mezi dovednostmi, vzděláním a výsledky na trhu práce: longitudinální studie", podpořeného v letech 2014–2018 Grantovou agenturou České republiky (grant č. P402/12/G130). Vydání knihy bylo realizováno za finanční podpory Grantové agentury České republiky.

ISBN 978-80-246-4294-9

ISBN 978-80-246-4301-4 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2019

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Úvod	9
I. Vzdělání a příjmy	13
1. Role vzdělání v diferenciaci výdělků a příjmů domácností: vývoj v České republice v letech 1988–2017 (Jiří Večerník)	16
1.1 Změny systému po roce 1989 a jejich vliv na diferenciaci příjmů	17
1.2 Data a použité proměnné	20
1.3 Osoby: diferenciacie výdělků a její faktory	22
1.4 Páry: výběr partnera, zaměstnání a společné výdělky	25
1.5 Domácnosti: sdružování příjmů a výsledná nerovnost	29
1.6 Závěr	33
2. Vzdělání a gender ve vývoji mezd v České republice (Martina Mysíková)	36
2.1 Vývoj genderových mzdových rozdílů v České republice	36
2.2 Mzdy mužů a žen podle vzdělání	38
2.3 Mzdová nerovnost v rámci vzdělanostních skupin	40
2.4 Genderový mzdový rozdíl	44
2.4.1 Data a použité proměnné	44
2.4.2 Metodologie dekompozice genderového mzdového rozdílu	46
2.4.3 Výsledky dekompozice genderového mzdového rozdílu	47
2.5 Závěr	49
3. Návratnost vysokoškolského vzdělání v západní a východní Evropě (Martina Mysíková, Jiří Večerník)	52
3.1 Společenský kontext návratnosti vzdělání	53
3.2 Trendy v devadesátých letech v západních a východních zemích: odlišné směřování	54
3.3 Porovnání evropských zemí v první dekádě 21. století: mikroúroveň	56
3.3.1 Data a použité proměnné	57
3.3.2 Metodologie Heckmanova modelu	59
3.3.3 Výsledky analýzy	59
3.4 Porovnání evropských zemí v období 2000–2010: makroúroveň	62
3.4.1 Použité metody a data	64

3.4.2 Výsledky analýzy	65
3.5 Závěr	69

II. Dovednosti a úspěch na trhu práce 71

4. návratnost kompetencí v úspěchu na trhu práce – mezinárodní srovnání (Petra Anýžová) 73

4.1 Teorie lidského kapitálu	73
4.2 Měření lidského kapitálu a kompetencí	74
4.3 Data a použité proměnné	75
4.3.1 Metoda strukturního modelu	77
4.4 Národní kontext	80
4.5 Výsledky analýzy	83
4.6 Závěr	93

5. Role nekognitivních kompetencí v úspěchu na trhu práce v České republice: genderové rozdíly (Petra Anýžová) 95

5.1 Význam „soft skills“ na současném trhu práce	95
5.1.1 Osobnost jedince	96
5.1.2 Sebehodnocení a motivace	98
5.1.3 Hodnoty	100
5.1.4 Fyzická atraktivita	100
5.1.5 Reciproční sociální kapitál	102
5.2 Data a použité proměnné	103
5.3 Výsledky analýzy	107
5.4 Závěr	114

III. Trajektorie a pracovní mobilita 117

6. Pracovní dráhy v České republice v době ekonomického oživení (Michal Janíčko) 120

6.1 Role kognitivních dovedností v pracovním úspěchu, teorie segmentovaného trhu práce a polarizace zaměstnanosti	120
6.2 Data a použité proměnné	122
6.3 Změny v postavení na trhu práce	123
6.4 Změny mezd	125
6.5 Změny ve spokojenosti s prací	129
6.6 Změny v zaměstnání	131
6.7 Závěr	133

7. Nesoulad kvalifikací v České republice a jeho role v pracovní mobilitě (Martina Koutná) 135

7.1 Technologické změny ve 21. století	135
7.2 Rozlišení jednotlivých konceptů nesouladu	136

7.2.1	Vzdělanostní/kvalifikační nesoulad	137
7.2.2	Dovednostní nesoulad	138
7.2.3	Rozlišení mezi oběma koncepty a vztah mezi nimi	139
7.3	Příčiny nesouladu dovedností	140
7.4	Důsledky nesouladu dovedností	142
7.5	Pracovní mobilita	144
7.6	Data a použité proměnné	145
7.7	Model faktorů pracovní mobility	146
7.8	Závěr	151

8. Pracovní autonomie v České republice v letech 2008–2016

	<i>(Michal Janíčko a Miroslav Procházka)</i>	153
8.1	Význam pracovní autonomie pro zaměstnance a organizace	153
8.2	Hypotézy o vývoji autonomie a empirická evidence z Evropy	154
8.3	Data a použité proměnné	156
8.4	Pracovní autonomie v České republice v evropském srovnání	157
8.5	Vývoj autonomie v České republice podle vzdělání a profesních skupin	158
8.6	Faktory pracovní autonomie a jejich vývoj	161
8.7	Závěr	165

IV. Subjektivní aspekty zaměstnání 167

9. Srovnání spokojenosti se životem a zaměstnáním v České republice 170

	<i>(Martina Mysíková, Jiří Večerník)</i>	170
9.1	Koncepty spokojenosti se životem a se zaměstnáním	170
9.2	Výzkumná data a modul EU-SILC	173
9.3	Analýza dat modulu EU-SILC	174
9.3.1	Spokojenost s různými oblastmi života	174
9.3.2	Vysvětlující proměnné a použité metody	178
9.3.3	Determinanty spokojenosti se životem	181
9.3.4	Determinanty spokojenosti se zaměstnáním	183
9.3.5	Spokojenost se životem vs. spokojenost se zaměstnáním	185
9.4	Závěr	188

10. Hodnotové aspekty práce a zaměstnání a jejich proměny v České republice a v evropských zemích (Jiří Večerník) 190

10.1	Metodologické problémy a dosavadní výzkum	190
10.2	Data a použité proměnné	193
10.3	Spokojenost se zaměstnáním v České republice a v evropských zemích	195
10.4	Proměny hodnot práce v České republice	199
10.5	Hodnoty práce v evropském srovnání	201
10.6	Závěr	207

11. Kompetence na digitalizovaném trhu práce	210
(Michal Janíčko, Věra Czesaná)	210
11.1 Doba nové digitalizace a automatizace	210
11.1.1 Celkové dopady digitalizace na množství pracovních míst	212
11.1.2 Nové formy organizace práce a pracovních vztahů	214
11.1.3 Poptávka po dovednostech	217
11.2 Využívání vybraných dovedností při práci v evropských zemích	220
11.3 Závěr	225

Shrnutí	228
Použitá literatura	237
Příloha 1 – Popis šetření a výzkumů	253
Příloha 2 – Seznam tabulek a grafů	259
Summary	262
O autorech	271
Rejstřík	274

ÚVOD

Otázka, co určuje životní úspěch jednotlivce, včetně úspěchu na trhu práce, patří od počátku šedesátých let minulého století k nejméně frekventovaným výzkumným tématům spojujícím sociologii a ekonomii. Tyto tradičně navzájem si spíše konkurující disciplíny v hledání odpovědi na danou otázku spojuje zejména koncept lidského kapitálu, který ekonomii přímo či nepřímo přinesl nejméně tři Nobelovy ceny (T. W. Schultz, G. Becker, J. Heckman). V sociologii pak představuje fundament, na němž stojí jeden z nejvýraznějších proudů moderního sociologického myšlení zaměřený na výklad procesů sociální reprodukce a nerovnosti (P. Bourdieu).

Problematicke vzdělání byla doposud věnována pozornost převážně z hlediska vzdělanostních nerovností a nerovných šancí na vzdělání podle sociálního původu (např. Matějů, Vlachová ed. 2000; Katrňák 2004; Matějů, Straková ed. 2006; Matějů, Straková, Veselý ed. 2010). Tyto studie analyzovaly mechanismy, na jejichž základě se utvářejí vzdělanostní rozdíly. Zatím však byla opomíjena tematika vzdělání a dovedností jako prediktorů vyšších příjmů, lepšího zaměstnaneckého statusu, stabilní či vzestupné pracovní mobility a větší spokojenosti se zaměstnáním, a to jako faktorů do určité míry generujících sociální nerovnosti, nebo přinejmenším přínášejících ve společenském prostoru určité výhody vybraným jedincům.

Proto se v této studii chceme zaměřit především na aktuální změny na trhu práce a prezentovat specifika české situace v kontextu evropského srovnání, aby bylo možné zkoumané problémy uchopit v širším měřítku a komplexněji. Tímto záměrem se daleko více blížíme nedávno vydané studii kolektivu autorů (Hamplová, Katrňák ed. 2018) týkající se dopadu vzdělání na různé aspekty lidského života v Čechách, jako je životní úroveň, kvalita života, volební aktivity, sňatečnost, rozvodovost a počet dětí, sebevražednost, hodnotové rozdíly, kulturní aktivity a národní identita a v neposlední řadě také zdraví.

Vzdělání a dovednosti jsou v současnosti považovány za jedny z nejsilnějších faktorů ovlivňujících nejen placené zaměstnání a výdělek, ale také chování, hodnoty a postoje člověka v mimopracovním životě s důsledky pro jeho životní kondici a zdravotní stav. Výzkum vzdělání a dovedností by tedy měl zahrnovat široké pásmo jejich předpokladů, souvislostí a důsledků, až po subjektivní externalitu. V této knize se zaměřujeme na vzdělání a dovednosti

v širším – i když stále nedostatečně širokém – pohledu a ukazujeme, jak se promítají do výdělků mužů a žen, jak se podílejí na příjmových nerovnostech, jak souvisí se sociálním původem jedince a jak ovlivňují pracovní mobilitu a spokojenost se zaměstnáním v českém i evropském prostředí.

To jsou hlavní výzkumná témata, kterými se jednotlivé kapitoly publikace zabývají, a to s pomocí analýzy robustních dat z mezinárodních statistických a postojových výzkumů. Protože jde o témata značně různorodá, rozdělili jsme knihu na čtyři sekce, které se věnují specifickým výzkumným otázkám týkajícím se trhu práce a zaměstnání. Každé sekci předchází krátký úvod, stručně shrnující obsah následujících kapitol.

První sekce zpracovává úlohu vzdělání a pohlaví v distribuci výdělků a její proměny v čase v České republice, jakož i návratnost vysokoškolského vzdělání v západní a východní Evropě. Do roku 1990 byly výdělky v Československu velmi nivelizované, zato rozdíly mezd mužů a žen obrovské. Preferována byla odvětví hornictví a těžkého průmyslu, zatímco rozdíly podle vzdělání byly potlačeny. Bezprostředně po roce 1990 rozdíly ve výdělcích výrazně narostly a v jejich rámci se zvýšila zejména návratnost vzdělání. Po této shrnující první kapitole týkající se České republiky je věnována specifická pozornost rozdílům ve výdělcích mezi muži a ženami, a to nejprve v České republice ve druhé kapitole, a poté v evropských zemích v kapitole třetí. Porovnání ukazuje, že zatímco v západní Evropě trh práce reaguje na nabídku pracovních sil, ve východní Evropě hraje důležitější roli poptávka po práci.

Druhá sekce knihy pojímá danou problematiku ze širšího pohledu a zkoumá vliv vzdělání na příjem jedince při zohlednění role jeho kompetencí, pohlaví, sociálně-kulturního původu, socioekonomického statusu zaměstnání a řady nekognitivních charakteristik, jako jsou osobnostní rysy, sebehodnocení, motivace nebo atraktivita. To odpovídá celosvětovému trendu v sociálních vědách, kdy je roli zmíněných subjektivních sociopsychologických charakteristik věnována čím dál větší pozornost. Ukazuje se totiž, že zaměstnavatelé si jich cení a jsou přesvědčeni, že zvyšují produktivitu jejich zaměstnanců. Například vysoce motivovaní jedinci mohou být ochotnější k dalšímu vzdělávání, přesčasům nebo k samostatné a kreativní práci, což nakonec vede k vyššímu výdělku a lepšímu pracovnímu zařazení. Čtvrtá a pátá kapitola se tudíž soustředí na finanční návratnost kognitivních a nekognitivních dovedností na trhu práce.

Třetí sekce publikace je věnována pracovním trajektoriím a mobilitě na českém trhu práce v období oživení trhu po hospodářské krizi v roce 2008. Zohledňuje vliv vzdělání, dovedností, věku a výdělku, tentokrát jako vysvětlujících proměnných pro intenzitu a druh pracovní mobility českých zaměstnanců. V šesté kapitole se pomocí panelových dat zjišťuje, které sociální skupiny prošly ve sledovaném období vzestupnou pracovní mobilitou a které sociální skupiny si naopak pohoršily jak finančně, tak i z hlediska zaměstna-

neckého statusu. Sedmá kapitola se potom věnuje specifickému tématu nesouladu mezi úrovní kvalifikace, resp. dosaženého vzdělání, a vykonávanou prací a tomu, jakou roli hraje tento kvalifikační nesoulad v pracovní mobilitě na českém trhu práce. Kvalifikační nesoulad přitahuje značnou pozornost výzkumníků zejména od té doby, kdy na trzích práce ve vyspělých zemích začalo výrazně narůstat zastoupení vysokoškoláků, což vedlo k obavám z rostoucího výskytu překvalifikovanosti a jeho negativních důsledků pro jednotlivce i pro ekonomickou výkonnost. Konečně osmá kapitola se soustředí na míru samostatnosti při vykonávání práce, resp. volnost v organizaci vlastní každodenní práce. Zkoumá především charakteristiky vývoje pracovní autonomie v České republice v letech 2008–16 a vliv vzdělanostní a kvalifikační úrovně zaměstnanců na navyšování podílu samostatné práce.

Čtvrtá, poslední sekce knihy je zaměřena na subjektivní aspekty zaměstnání, konkrétně pak na hodnocení spokojenosti se životem a zaměstnáním a na hodnoty práce. Devátá kapitola sleduje, zda se v datech potvrzuje pozitivní vztah mezi subjektivním hodnocením života a zaměstnáním, kdy se zkušenosti z pracoviště přelévají do celého života, anebo negativní vztah, kdy si lidé nespokojení v jedné oblasti nacházejí uspokojení mimo ni. Desátá kapitola se potom – na základě evropských komparativních dat – zaměřuje na hodnoty práce a zaměstnání, resp. na vztah mezi žádoucími a naplněnými hodnotami práce, jako je dobrý výdělek, jistota zaměstnání, kariérní postup či zajímavá a společensky užitečná práce.

Monografii uzavírá pojednání obrácené do budoucnosti a dotýká se souvislostí mezi probíhajícími technologickými změnami a vývojem ve světě práce. Úvahy jsou inspirovány procesy probíhajícími v posledních letech, jejichž tempo se zrychluje. Zahrnují rychlou digitalizaci řídicích procesů, prosazující se robotiku v průmyslu, zavádění softwaru schopného vykonávat intelektuální úkoly a propojování výroby se službami pomocí internetu věcí – změny souhrnně označované jako čtvrtá průmyslová revoluce (Průmysl 4.0). Kapitola předkládá nástin bližší i vzdálenější budoucnosti, v níž bude význam vzdělání a dovedností stále výraznější – prostřednictvím rozsáhlé digitalizace a razantních změn v organizaci práce se vysoce kvalifikovaným, vzdělaným, samostatným a flexibilním pracovníkům otevře prostor k akumulaci dalších výhod na trhu práce, zatímco naopak ti méně zdatní a méně přizpůsobiví pocítí negativní dopady nižšího vzdělání a slabších dovedností, což jim výrazně ztíží adaptaci na nové podmínky stále náročnějšího trhu práce.

Terminologická poznámka. Většina analýz v kapitolách knihy se v nějaké podobě dotýká příjmů osob, resp. jejich výdělků, tak jak jsou sledovány ve statistických šetřeních nebo sdělovány ve výzkumech. Termíny používané v jednotlivých kapitolách nejsou v celé knize jednotné, což je dáno kontexty disciplín či tematických okruhů. Jednotné termíny však používáme v rámci jednotlivých kapitol. Zde musíme upozornit, že v sociologických šetřeních a jejich interpretacích je často užíván pojem „příjmy“ pro osobní výdělky. To však není úplně správné, protože příjmy osob mohou zahrnovat kromě výdělků také další zdroje, především sociální příjmy – snažíme se proto tomuto termínu vyhnout, přičemž příslušný pojem používáme v případě příjmů domácností. S tímto rozlišením však pracuje pouze kapitola 1, v níž se hovoří jednak o výdělcích osob a jednak o příjmech domácností (které již v ostatních kapitolách nejsou nijak pojednávány). Výdělky osob – podle správných označení používaných ve statistice práce – zahrnují jednak mzdy v podnikatelském (soukromém) sektoru a jednak platy v nepodnikatelském (veřejném) sektoru. Přitom však jak označení „mzda“, tak označení „plat“ se v různých analýzách používají pro výdělky osob obecně, bez rozlišení sektoru, v závislosti na metodologickém kontextu a tematickém okruhu. Tak je tomu i v této publikaci. V kapitolách 2 a 3, aplikujících převážně ekonomickou metodologii, ponecháváme termín „mzda“ a v kapitolách 4 a 5, používajících zvláště sociologickou metodologii, termín „plat“. Termín mzda je rovněž užit v kapitole 6, která vychází z ekonomické teorie segmentovaného trhu práce. V dalších kapitolách pak zůstáváme u termínu plat. Protože použité výzkumy zpravidla nezahrnují rozlišení sektoru (podnikatelského a nepodnikatelského), mezi oběma termíny z hlediska jejich obsahové náplně není žádný zásadní rozdíl a záleží spíše na konkrétním určení v daném datovém zdroji.

I. VZDĚLÁNÍ A PŘÍJMY

První část knihy složená ze tří kapitol se zevrubně věnuje roli vzdělání v distribuci výdělků a jejím proměnám v čase v České republice, vývoji mzdových rozdílů mezi muži a ženami s ohledem na úroveň dosaženého vzdělání a individuální finanční návratnosti vysokoškolského vzdělání v celoevropském kontextu. Ústředním tématem těchto kapitol je tudíž vzdělání a jeho vliv na výši výdělků. V tomto ohledu došlo k systémové změně, kdy se degradace vyššího vzdělání v socialistickém režimu obrátila v jeho ocenění, v souladu s přechodem od direktivní k tržní ekonomice a od diktátu nivelizační „dělnické ideologie“ k motivaci výkonu a jeho manažerské a hodnotové podpoře.

První kapitola poskytuje souhrnný obraz vývoje mzdové a příjmové nerovnosti v průběhu posledních desetiletí v České republice. Na rozdíl od většiny dosud provedených analýz je přitom v kapitole kladen důraz na prozkoumání role vzdělání nejen při vysvětlování rozdílů v osobních výdělcích, ale také v distribuci příjmů domácností. Příjem domácnosti je totiž determinován řadou faktorů, počínaje výběrem partnera, dále mírou ekonomické aktivity žen, rozdíly v odměňování mužů a žen a také načasováním a počtem dětí. Proto se kapitola rovněž zabývá složením manželských párů z hlediska vzdělání a jeho dopadem na dosažené příjmy. Poskytuje tak celkový obraz o determinantách distribuce příjmů v domácnostech, kde je role vzdělání stále důležitější.

Druhá kapitola se pokouší zachytit vývoj příjmových nerovností z genderového hlediska. Vychází z toho, že ačkoli socialistické Československo bylo obecně zemí s jednou z nejnižších příjmových a mzdových nerovností, genderové mzdové rozdíly zde byly značné. Během devadesátých let se při odměňování práce do popředí velmi rychle dostala výše dosaženého vzdělání, zatímco genderový mzdový rozdíl klesal. Během vývoje po roce 2000 se již vzdělanostní rozdíly ustálily, ovšem opět začal narůstat genderový mzdový rozdíl. Stabilizoval se víceméně až po roce 2010 na úrovni, která Českou republiku řadí mezi evropské země, kde je tento rozdíl nejvyšší. Kapitola se proto nejdříve zabývá vývojem odlišností průměrných mezd podle úrovně dosaženého vzdělání odděleně pro muže a ženy. Následně zkoumá mzdovou diferenciaci v rámci vzdělanostních skupin, stále zvláště pro muže a ženy. Nakonec doplňuje celkový obrázek vývojem mzdových rozdílů mezi muži a ženami a zaměřuje se na příspěvek úrovně dosaženého vzdělání.

Třetí kapitola sleduje návratnost vysokoškolského vzdělání v porovnání se středoškolským v západní a východní Evropě. V tranzitivních zemích dochází k obecnému vzestupnému trendu odměňování vysokoškolského vzdělání. Na rozdíl od cílené degradace vzdělání během socialistického období začalo být vzdělání v rámci tržního systému a demokratického režimu hodnoceno mnohem lépe, přičemž uvedená změna byla často výrazná a rychlá. Vzhledem k tomu, že stále chybí komparativní analýzy situace v tranzitivních zemích a studie prezentují nejasné výsledky o mírně kolísavém trendu v ukazatelích návratnosti vzdělání, se kapitola soustředí nejenom na trend návratnosti vzdělání, ale také na nalezení faktorů vedoucích k rozdílům v návratnosti vzdělání v různých zemích.

Uvedené tři kapitoly pracují s několika datovými zdroji, a to především se statistickými šetřeními příjmů prováděnými Českým statistickým úřadem (ČSÚ), což byly dříve periodické *mikrocensy* (1988, 1996 a 2002) a od 2005 roční šetření o příjmech a životních podmínkách prováděná v rámci evropského programu EU-SILC, v České republice pod názvem *Životní podmínky*. Dále je využita mzdová statistika na základě šetření u firem, pro období od roku 1998 se používá databáze zvaná *Informační systém o průměrném výdělku* (ISPV).

1. ROLE VZDĚLÁNÍ V DIFERENCIACI VÝDĚLKŮ A PŘÍJMŮ DOMÁCNOSTÍ: VÝVOJ V ČESKÉ REPUBLICĚ V LETECH 1988–2017

JIŘÍ VEČERNÍK

Již téměř třicetileté období od počátku proměny politického režimu a ekonomického systému ve střední a východní Evropě (dále SVE) vyzývá k přezkoumání dlouhodobých změn v diferenciaci výdělků a příjmů domácností. Přes hojnost dostupných dat a četnost analýz chybí popis propojující situaci jednotlivců a domácností. Jde o proces počínající u výdělků osob přes souběh příjmů partnerů v domácnostech až k výsledné nerovnosti disponibilního příjmu domácností. Případ České republiky (ČR) je zvláště zajímavý, protože distribuce příjmů v socialistickém režimu zde byla extrémně nivelizovaná. Přestože se naše země stále řadí mezi spíše rovnostářské společnosti, její postavení již není v rámci evropských zemí výjimečné (Večerník, Mysíková 2017).

Bezprostředně po roce 1989 začaly reformy probíhající v ekonomické a sociální oblasti rychle měnit v socialistickém režimu zaběhlé struktury výdělků z hlediska míry jejich nerovnosti a faktorů diferenciaci. Rozpětí výdělků se zvětšilo, zvýšila se návratnost vzdělání, zmenšila se váha rozdílů mezi výděly mužů a žen v celkové varianci mezd a prakticky se vytratil dříve výrazný věkový profil výdělků. V prvních letech transformace se rovněž proměnila podoba souběhu příjmů vydělávajících členů domácností. Nová situace z hlediska příležitostí v oblasti zaměstnání a rozdílů v odměňování práce dala domácnostem větší rozhodovací volnost týkající se jejich účasti na trhu práce. Přestože klesl počet dětí v rodinách, zmenšil se i podíl zaměstnaných žen.

Pozornost věnovaná v zemích střední a východní Evropy oběma oblastem příjmové distribuce – výdělkům osob a příjmům domácností – je nestejná a nepropojená. V podstatě platí, že první oblast náleží ekonomickému výzkumu, zatímco druhá sociologickému či sociálněpolitickému výzkumu, a to s výrazným zaměřením na chudobu. Diferenciaci výdělků je popisována ve vztahu k trhu práce, se zvláštním zaměřením na vliv vzdělání a rozdílů mezi muži a ženami (Chase 1998; Filer, Jurajda, Plánovský 1999; Jurajda 2003; Munich, Švejnar, Terrell 2005; Večerník 1995; Mysíková 2010). Rozdělení příjmů domácností v párech však bylo řešeno zřídka. Ojedinělými příklady jsou články Thesie I. Garnerové a Katherine Terrellové (1998), které pracovaly s údaji o rodinných rozpočtech, a dále analýzy využívající data mikrocensů provedené autorem této kapitoly (shrnuty v publikaci Večerník 2009).

Cílem této kapitoly je poskytnout komplexní pohled na oba typy distribuce příjmů a na to, jakým způsobem se změnilo jejich propojení v posledních desetiletích. V centru naší pozornosti je přitom vliv vzdělání. Důvodem tohoto zájmu je skutečnost, že zatímco v socialistickém režimu byl význam vzdělání pro výdělky cíleně potlačován, v tržním systému se naopak stalo dominantním faktorem, a to s výraznou extenzí do celkových příjmů domácností. Na rozdíl od většiny doposud provedených analýz se proto snažíme nejen prozkoumat roli vzdělání při vysvětlování rozdílů ve výdělcích osob, ale rovněž posoudit jeho roli v distribuci příjmů domácností. K proměně výdělků ve finální disponibilní příjmy domácností dochází prostřednictvím výběru partnera, míry ekonomické aktivity žen, rozdílů v odměňování mužů a žen a také díky načasování příchodu a počtu dětí.

Pro začlenění kvantitativních změn do kvalitativního rámce začínáme formulací několika hypotéz o změnách v samotném distribučním systému v přechodu od socialistického režimu k tržnímu systému, které zahrnují přechod od nerovností odvozených od kalkulace potřeb k nerovnostem vyplývajícím z působení tržních sil, byť se všemi reálnými omezeními. V druhé části jsou představeny zdroje dat a definovány hlavní sledované proměnné. Třetí část ukazuje v hlavních obrysech změny v rozdílech výdělků ve vztahu k rostoucí úloze vzdělání po roce 1989. Čtvrtá část se zabývá složením párů z hlediska vzdělání a dopadem jeho vlivu na dosažené společné příjmy. V páté části poskytujeme celkový pohled na determinanty distribuce příjmů v domácnostech, kde role vzdělání rovněž výrazně narostla. Kapitulu uzavírá diskuse o problémech s daty, které se týkají nepokrytých zdrojů příjmů, s možnými důsledky pro validitu výsledků.

1.1 ZMĚNY SYSTÉMU PO ROCE 1989 A JEJICH VLIV NA DIFERENCIACI PŘÍJMŮ

Ekonomické reformy zaváděné od roku 1990 vedly v ČR, jakož i v dalších tranzitivních zemích, k výrazným změnám v diferenciaci výdělků. V zájmu zachování makroekonomické rovnováhy byla na bývalé státní podniky uvalena mzdová regulace. Oproti tomu nově založeným a též zahraničním firmám byla od samého počátku poskytnuta značná volnost v nastavení mezd, kterou využily k přilákání kvalifikovaných pracovníků nabízením vyšších výdělků. S odstraněním dočasné regulace mezd začaly mít také bývalé státní podniky větší pravomoc ve mzdové diferenciaci. Větší diferenciaci platů rovněž umožnila úprava systému ve veřejném sektoru spočívající v kombinaci tarifních a variabilních složek platů.

S ohledem na nabídku dat lze vcelku bez velkých obtíží popsat řadu kvantitativních změn v distribuci osobních výdělků a příjmů domácností. Pod-

statné však byly kvalitativní a systémové změny, k nimž můžeme přistupovat různými způsoby. V této oblasti není k dispozici mnoho teoretických prací. „Socialistický systém odměňování“ byl ve skutečnosti prezentován spíše ideologicky než teoreticky, zatímco naopak „kapitalistický systém odměňování“ byl schematicky vysvětlován pouze jako výsledek působení tržních sil. Přitom existují další faktory diferenciací pracovních příjmů, které s tržní situací nesouvisí, což se týká zejména platů ve veřejném sektoru.

Pokud jde o „socialistický systém odměňování“, je velký rozdíl mezi tím, jak se prezentoval ideologicky a jaká byla realita. Podle ideologie byl vůdčí Marxem formulovaný princip „každý podle svých schopností, každému podle jeho zásluh“. Ve skutečnosti však byla Marxova pracovní teorie hodnoty formulovaná pro kapitalismus: vlastník výrobních prostředků od dělníka dostává celý produkt, ale platí mu pouze za reprodukci jeho pracovní síly. Zatímco pro kapitalismus se tato teorie ukázala jako nepravdivá, stala se zamlčeným mechanismem tzv. reálného socialismu. Stanovení mzdy se fakticky řídilo zásadou pokrytí základních potřeb: pracovníci musí být živeni a jejich rodiny se musí reprodukovat. Na spotřební trh byly dodávány pouze produkty odpovídající základním potřebám, ostatní nebylo k dispozici, anebo šlo o přepych zatížený obrovskou daní z obrátu.

Pokud šlo o hodnocení vzdělání, nebylo třeba je nijak zvlášť odměňovat na základě ideologického předpokladu, že je-li poskytováno státem zdarma, jeho výnosy nepatří jeho nositelům, nýbrž patří „všemu lidu“. I obecně se vžilo, že vzdělanci vystudovali „za dělnické peníze“. Nakonec důležitější než vzdělání byla praxe v oboru. Po prvotní výměně manažerských kádru, provedené hned na počátku socialistického režimu pod heslem „mládí vpřed“ a institucionálně zaštitěné nejrůznějšími rychlokurzů a jednoletými „vysokými školami“, se naopak prosadila seniorita a politická loajalita jako kritéria přinejmenším rovnocenná se vzděláním a odborností. Navíc členství v komunistické straně bylo samozřejmým předpokladem výkonu funkcí již od nejnižších příček řízení.

Ačkoli mzdová nivelizace byla verbálně zpochybňována režimem samotným jakožto škodlivá pro motivaci k práci a zejména jako neslučitelná s Marxovou vizí „socialistické společnosti“, ve skutečnosti šlo o pevnou součást příkazové ekonomiky, která odolala všem pokusům o změnu, dokonce i během mírných ekonomických reforem šedesátých let. Současně však byly aplikovány dva druhy preferenčního odměňování. V souladu s výše zmíněným „principem potřeb“ se argumentovalo tím, že pracovníci vykonávající fyzicky namáhavou práci musí být lépe placeni, protože potřebují více jíst. Druhá zásada se opírala o veřejnou užitečnost práce pro režim, z níž vyplývala podpora vyšších odměn a dalších výsad pro stranickou a státní byrokracii, vojáky z povolání a příslušníky policejních složek.

Alternativou k takovému uspořádání je společnost organizovaná podle „tržního principu“. Podle předpokladu rozdíly ve výdělcích odrážejí individuální produktivitu práce a přispívají tak k efektivitě výroby. Tímto přístupem se mění celý makroekonomický a společenský kontext rozdílů v příjmech, přičemž jsou akceptovány i mnohem větší rozdíly, zejména ve prospěch podnikatelů a řídicích pracovníků. Namísto reprodukčních charakteristik se do popředí dostávají tržní charakteristiky. Administrace mezd podle reprodukčních potřeb je nahrazena distribucí založenou na předpokládaných přínosech pro národní důchod, které jsou samy o sobě produktem vzdělání, pracovního nasazení a manažerské odpovědnosti.

Pokud bychom chtěli tento teoretický nástin promítnout do analýzy dat, narazíme hned na několik překážek. Za prvé, žádný systém se v realitě neobjevuje v přesné podobě, neutváří se podle předem daného designu. V rovnostářské socialistické společnosti se uplatňovaly výsady vládnoucí třídy a také dodatečné vedlejší příjmy pro distributory vzácného zboží a služeb. Tržní kapitalismus je deformován monopolními a byrokratickými zásahy. Vztah mezi lidským kapitálem, produktivitou práce a národním důchodem tak existuje spíše v rovině předpokladu nežli žité skutečnosti. Za druhé, nelze operacionalizovat zdaleka všechny faktory rozdílů: neexistují – a v podstatě ani nemohou existovat – ukazatele reálné výkonnosti práce v jednotlivých profesích nebo na manažerských pozicích. Za třetí, i kdyby všechny potřebné informace hypoteticky existovaly, není možné je mít k dispozici v jednom dostatečně rozsáhlém souboru dat, který by umožnil identifikovat specifické vlivy jednotlivých faktorů.

Fakticky je formulace obou systémů založena na mnoha předpokladech, a to jak v popisu odměňování práce, tak v konečném rozdělení příjmů domácností. Jen velmi přibližně by mohly být rozdíly mezi nimi kvantitativně vyjádřeny takto:

1. Podle „principu potřeb“ by měly být rozdíly ve výdělcích malé, protože lidé se ve svých základních potřebách příliš neliší. Podle „principu trhu“ rozdíly vznikají díky existenci volné soutěže a jako takové jsou teoreticky neomezené.
2. Podle „principu potřeb“ je hlavním procesem reprodukce, která probíhá v rodinách. V důsledku toho mají při stanovování výdělků hlavní váhu demografické charakteristiky (pohlaví a životní cyklus), neboť odrážejí náklady na reprodukci pracovní síly. Podle „principu trhu“ jsou rozdíly vztaženy k individuálním dovednostem a výkonnosti.
3. Podle „principu potřeb“ je vliv vzdělání nepatrný nebo dokonce negativní (lidé, kteří vykonávají nemanuální povolání, nemusí tolik jíst). Podle „principu trhu“ je vzdělání hlavní složkou lidského kapitálu a má přímý vliv na produktivitu práce jednotlivce a návratnost ve výdělcích.

4. Podle „principu potřeb“ jsou povolání a odvětví důležitá, hlavně pokud jde o množství fyzické energie, kterou musí pracovník vydávat. Podle „principu trhu“ jsou povolání a odvětví důležitá z hlediska produktivity a tržního úspěchu především ve vztahu ke kreativitě a inovacím.
5. Podle „principu potřeb“ stát zasahuje do distribuce příjmů, aby je přizpůsobil potřebám rodiny. Proto je souvislost mezi osobním příjmem a disponibilním příjmem domácnosti slabší než v tržním režimu. V něm by měla být asociace výdělků a finálních příjmů velmi silná.

V každém z těchto případů vzhledem k omezeným datům mohou kvantitativní ukazatele a směr jejich vývoje poskytnout pouze přibližný obraz kvalitativních změn. S ohledem na omezenou délku kapitoly nezačleňujeme do analýz proměnné povolání a odvětví v části o osobních příjmech a ponecháváme rovněž stranou tematiku přerozdělování získaných příjmů prostřednictvím daní, odvodů a sociálních a rodinných dávek (k těmto aspektům rozdělovacího mechanismu viz blíže Večerník 2009, kapitoly 4 a 6).

1.2 DATA A POUŽITÉ PROMĚNNÉ

Hlavním zdrojem dat pro naše analýzy v této kapitole jsou statistická šetření příjmů a životní úrovně domácností prováděná Českým statistickým úřadem (dále ČSÚ), jako jsou mikrocensy a výzkum *Životní podmínky* (více viz příloha 1 o použitých datech). Data jsou analyzována na třech úrovních jednotek pozorování:

- Osoby, konkrétněji řečeno mzdy a platy pocházející ze závislé činnosti zaměstnanců (analyzované v části 1.3, počet pozorování viz tabulka 1.2).
- Páry v domácnostech, kde je osobou v čele domácnosti zaměstnanec (analyzované v části 1.4, počet pozorování v tabulce 1.3). V některých případech se zaměřujeme pouze na páry, kde jsou oba partneři ekonomicky aktivní.
- Domácnosti, kde je osobou v čele domácnosti zaměstnanec, s párem doplněným o další osoby (analyzované v části 1.5, kdy počet pozorování je stejný jako v předchozím případě, v úvahu jsou však brány všechny osoby žijící v domácnostech).

Domácnosti, které jsou předmětem pozorování, jsou v české statistické terminologii nazývány „hospodařícími domácnostmi“, tedy zahrnují osoby sdílející své příjmy a výdaje. Používaný termín „osoba v čele domácnosti“ je ovšem čistě technický termín bez jakéhokoli obsahového nebo hodnotícího významu. V domácnostech, které tvoří manželský (či nesezdaný) pár, je jako osoba v čele určen vždy muž. U domácností tvořených pouze jedním rodičem je osobou v čele tento rodič. V domácnostech nerodinného typu je to některý z dospělých členů domácnosti. Vzhledem k tomu, že námi používané soubory